व्रात्यत्वजातिविचारः

आत्मलज्ञानविचारः २४.

आत्म.

१

श्रीगणेशाय नमः । प्रणम्यैशपदाम्भोजं महादेवेन तन्यते । ईश्वरसाधारणात्मत्वज्ञानतो युक्तिनि-
र्णीयते । ननु कथं जीवेश्वरसाधारणात्मत्वजातिसिद्धिः । न च ज्ञानवत्त्वमेव सिद्धम् कायाभ्यामात्मत्वजा-
तेः कौतस्कुत्यं व्यवहारबलेनेश्वरे संशयत्वमनात्मत्वस्य एव ज्ञायते नो त्वपदेशकानन्तरं सुखदुःखत्व
त्मत्वनश्चेश्वरस्य साधारणात्मत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यं । प्रमाणाभावेन जीवात्मन्येव तस्यास्तेज
सिद्धेः । अथ ज्ञानादिविशेषगुणसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः । भावकार्यस्य समवा-
यिकारणत्वनियमादिति चेन्न । तादृशनियमासिद्धेः । विशेषाणां जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यस- मनस्त्वेन
मवायिसामान्यसमवायिकारणतयैवोपपत्तेः । न च ज्ञानजनकतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः । अन्य-
था घटादावपि समवायेन ज्ञानापत्तेरिति वाच्यं । सुषुप्तिकालावच्छेदेन ज्ञानोत्पत्तेः कारणाभा-
त्मनोयोगस्य विजातीयत्वेन सामान्यविकरणप्रत्यासत्त्यवच्छेदकहेतुतया तन्मतेभिन्नो समवा-
येन ज्ञानानुत्पादात् । न च तादृशविजातीयसंयोगस्य घटेऽपि सत्त्वे तत्र ज्ञानापत्त्या तत्त्वेन
हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं । विजातीयसंयोगसम्बन्धेन मनस्त्वेन हेतुत्वात् । न च मनसि श्रीराम

सत्या ३

१

न २

नादृशसंयोगेनमनोस्ति। घटोमनःसंयुक्तमित्यप्रतीतेः। नचविजातीयसंयोगेनमनस्त्वेयुत
हेतुतासमवायेनविजातीयसंयोगस्यवेतिविनिगमनाविरहइतिवाच्यं। विजातीयसंयो
गस्यसमवायेनात्मनस्तादात्म्येनचहेतुत्वापेक्षयाविजातीयसंयोगेनमनोहेतुतायां
लाघवात्। एतेनविजातीयसंयोगेनमनस्त्वेनहेतुतात्मत्वेनवेतिविनिगमनाविरहोविर
युक्तः विजातीयसंयोगेनतादात्म्येनचात्मत्वेनहेतुत्वमपेक्षयाविजातीयसंयोगेन
मनस्त्वेनैकहेतुतायांलाघवात्। उक्तरीत्याविजातीयसंयोगेनात्मनआत्मत्वप्रभायेन
नत्वापिज्ञानोनुत्पादापत्तेश्च। नचेच्छादृत्योरात्मविशेषगुणसामान्यकारणतावच्छेदकत्वाव
च्छेदकतयात्मत्वसिद्धिरितिवाच्यं। इच्छाप्रतिज्ञानस्यकृतिंप्रतीच्छादीनांहेतुत्वस्यरू
सत्वेनानतिप्रसंगात्। नचसुखदुःखयोरन्यतमविनिगमियातज्ज्ञानकतावच्छेदकतया
त्मसिद्धिरितिवाच्यं। सुखदुःखप्रतिधर्माधर्मयोर्हेतुत्वस्यरूपसत्त्वेनैवोपपत्तेः। एते

आत्म॰
२

४

यथा धर्माख्यसंस्कारादृष्टजनकतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति परास्तं॰ भावनाख्यसंस्का
रं प्रति फलानुभवस्यादृष्टं प्रति मिथ्याज्ञानजं॰ अथवा सत्कार्याच्च हेतुत्वस्य तत्त्वे सत्त्वेनान्यत्र
ना विरहदेवानुसक्तेः। एवं द्वेषवासरणानावच्छेदकतयापि न तत्सिद्धिः। फलद्वेषस्य दुःखत्वादि
ज्ञानजन्यत्वेनोपायद्वेषस्य चानिष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वेन तद्विरहादेवान्यत्र द्वेषानु
त्पादादित्यात्मत्वज्ञानेनोमानाभावरति। अन्ये केचित्तु॰ सुखजनकतावच्छेदकतयैवात्म
त्वसिद्धिः। सुखत्वावच्छिन्नं प्रति धर्मत्वेन हेतुत्वस्याक्लृप्तत्वात्॰ एतदनुरोधेन तत्कात्मनो य
त्तादात्म्येनात्मत्वेन जनकत्वमेवोचितं समवायेन जनकत्वापेक्षयाता दात्म्येन जनकता
यां लाघवात्॰ लाघवं च तादात्म्येन जनकतावच्छेदकत्वापकतायां प्रतियोगितावच्छेदकत्वा
रण्यघातविशेषेण॰ न चात्मत्वावच्छिन्नं सुखस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुरोधेन धर्मत्वेन जा
नकत्वमावश्यकमिति वाच्यं। न तत्त्वमर्यादत्तावच्छेदकदकतया सिद्धत्वे न भात्वं

राम
२

तद्भावेनावश्यकत्वनीयेन तत्तद्विजातीयसुखत्वावच्छिन्नंप्रतिविजातीयादृष्टंहेतुःस्वजन्या
दृष्टवत्वसंबंधेनाश्वमेधादिकंवाहेतुरितिकार्यकारणभावेनैवसामञ्जस्याचनकत्वनिर्वाहात्त
।नचैवमेतादृशकार्यकारणभावादेवघटादौसुखानुत्पादसंभवेसुखत्वावच्छिन्नंप्रतित
दात्म्येनात्मत्वेनजनकत्वमानाभावइतिवाच्यं।घटादिनिष्ठसुखत्वावच्छिन्नाभावाधि
करणतायांतादृशकारणाभावकूटाधिकरणत्वस्यप्रयोजकत्वकल्पनापेक्षयात्मत्वा
वच्छिन्नभेदाधिकरणत्वस्यैकस्यप्रयोजकत्वेलाघवेनतादृशजनकत्वस्यावश्यकत्वा
दित्याहुः कुतादयस्तु। तथासत्येतादृशजातीयाभावत्वावच्छिन्नतन्निष्ठनाशशरीरावच्छिन्नसु
खत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणतायांतत्तद्विजातीयादृष्टाभावकूटाधिकरणत्वस्यतत्त
दश्वमेधत्वावच्छिन्नाभावकूटाधिकरणत्वस्यवाप्रयोजकत्वकल्पनापेक्षयैकस्यधर्म
त्वावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वस्यवाप्रयोजकत्वकल्पनापेक्षया एकस्यधर्मत्वावच्छि

२की

ईश्वर

3

न्योभावाधिकरणत्वस्य प्रयोजकत्वेनाघ्यवेमसुखत्वावच्छिन्नं प्रति धर्मत्वेन कार्यकारणभावस्याव
श्यकतया तादात्म्येनात्मत्वेन जनकत्वे भावाभावयोः तत्. यत्तु आत्मपदशक्यतावच्छेदकतया
आत्मत्वजातिसिद्धिः कार्यतावच्छेदकतया कारणतावच्छेदकतया जातिसिद्धिवदसति बाधके श
क्यतावच्छेदकतयापि जातिसिद्धेः संभवात्. नचैवं विभुपदशक्यतावच्छेदकतया गगना
दिसाधारणविभुत्वाख्यजातिसिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यं गगनादीनां मीमांसकानां भिन्नत्वस्य
दीधितिकृत्संमततया तस्या आत्मत्वरूपत्वेनेष्टापत्तेरित्याहुः. तदपि न. एवं सति हर्यादिपद
विशिष्टाभ्यां दिसाधारणजातिसिद्ध्यापत्त्या नानार्थोच्छेदप्रसंगात्. न च हरिः सिंहो हरिर्भेको
हरिर्विज्ञो हरिः कपिरित्यादिना तत्प्रवृत्तिनिमित्तानां बाधकाभावविरोधान्न सिंहत्वादि
साधारणजातिसिद्धिरिति वाच्यं अत्रापि आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनीत्या
दिना प्रवृत्तिनिमित्तबोधककोशाविरोधेन जीवेश्वरसाधारणात्मत्वजातिसिद्धिप्रस राम

३

मयात्‌ः यदिच्यथोक्तस्यानप्रष्ट निरूपितमित्यनिर्लोपकत्वं तथा सतितुल्ये भुक्तोदयः पुंसि मुक्ति लिंगात्तु
न्यद्वतीत्यादिकोशस्थ रूपादीनामपि भुक्ते पदादिप्रसक्तिनिमित्तलापत्तेः यिंतु शक्ति निरू
पलक्षणान्यत्र प्रतिपादकत्वं प्रवृत्तिनिमित्तानिर्णयस्तु गत्यादितर्कसहकृतप्रमाणान्तर
लेयः तथा च कोशादिशेषाभावेन प्रकारतावच्छेदकतथा श्रीयेश्वरसाधारण्यमात्यन्तनिरू
पितवाच्यकमिति यिभाव्यते तदाह यादिपदे पितुस्य‥ अत एवात्मा त्वेत्यनुगताकारप्रती
तिविषयतावच्छेदकतयात्मत्वजातिसिद्धिः त्वंपास्तं आत्मार्थेविच्छेदापत्तेः । अभिनवास्तु
प्रकारतावच्छेदकतया विज्ञातिसिद्धिः परन्तु तस्याः पदार्थैकपदार्थसाधकप्रकारान्तरेणासिद्ध
स्यैव प्रकारतावच्छेदकत्वं तथा च नेनानार्थोच्छेदः सिद्धान्तादिसाधारणज्ञातेः प्रकारीतरेण
सिद्धत्वात्‌ः प्रकृते तु सुखजनकतावच्छेदकत्वेनानीतात्मनि सिद्धस्यात्मत्वजात्यावाच्यादि
विशेषस्यात्मा च वेदन प्रकारतावच्छेदकत्वेनाकारेण श्रीयेश्वरसाधारण्यमात्यन्तनिरूपिते
वाधकाभावात्‌ः न च तथापि विभ्यत्वस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावाद्बाध इति नियम

आत्म
८

धंगापत्तिरितिवाच्यं। अस्यपक्षरूपसहकार्यंतराभावादेवकार्याभावस्योपपन्नत्वेनतादृशानि
यमेमानाभावात्। मन्यजनकत्वाद्यतिप्रसक्तस्यास्यकथमवच्छेद्यत्वमितिवाच्यं। कौलालस्यअ
वहृरवादीभ्योपिजनकताऽवच्छेदकस्यापत्तेयतया। तिप्रसक्तेरभावात्। अन्यथान्यत्वाजन
कत्वापत्तेरूपेणकारणत्वेसंभवतितत्तदाकारतासरूपेणकारणतायाअन्याय्यत्वात्प्रतिनि
यमस्यापिनभंगइतिचेदिति। नन्वयजातीयकल्पित। पूर्वाचार्यादिकासु यज्जनकत्वावच्छेदकत
याऽभिमतत्वस्यापि आत्मत्वस्यासिद्धौतस्यजातित्वसाधकप्रकारांतरासिद्धत्वेनानुपपत्तेःक्य
तावच्छेदकत्वासंभवात्। अपरेतु नष्टएवपूर्वदेशसंयोगेउत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्या उत्तरदेश
संयोगत्वावच्छिन्नंप्रतिपूर्वदेशसंयोगत्वेनप्रतिबंधकत्वमयचेदपंवाच्यं तत्रपूर्वदेशत्वं
तोत्तरदेशाभिन्नत्वं उत्तरदेशाभिन्नजलपुंजवादिरूपपूर्वदेशसंयुक्तस्येयेषोरुत्तरदेश
संयोगोदयेनव्यभिचारापत्तेः। मन्यसमोतावच्छेदकत्वस्यप्रत्यासत्तित्वात्तदोषइति

राम
८

ता-थं। क्षितिमितवस्त्वादौसत्त्वापि पृष्ठ तज्जलादिसंयोगे भूतलादिसंयोगोदयेन पृष्ठलग्नवस्त्वादौस
त्त्वापि घटरादिसंयोगे तत्रस्तूनां सत्त्वापि आरंभकसंयोगे आरंभकसंयोगाजिते धिकर्मणां तलाने
रागगना[illegible]दि [illegible] संयोगोदयेन [illegible]
य दृष्टेतेनव्यभिचारेताइवस्थात्. नचावृष्टेदसून्ता घटितसामानाधिकरण्यसंबंधेन तत्तत्क्षण
वच्छिन्नतत्तत्क्रियाविरहविशिष्टपूर्वदेशसंयोगत्वप्रतिबंधकः क्षितिमितवस्त्वादौजलादिसं
योगः पृष्ठलग्नवस्त्वादौ हस्तादिसंयोगस्यानन्तत्तत्क्षणावच्छिन्नतत्तत्क्रियाविरहविशिष्टत्वा
नचोपपत्तिका थं। गौरवात्. किंत्वात्मत्वमेव पूर्वदेशत्वेन धात्वात्मसंयोगत्वेन प्रतिबंधक
तेतिपर्यात्. एवं च तत्प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनात्मत्वजातिसिद्धिः तस्याजि
ज्ञिगमनाविरहेण ग्रहसाध्यादृष्टमपि। नच ज्ञानवत्संयोगत्वेनैव तस्य प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं
ज्ञानत्वज्ञानानामवच्छेदकत्वे गौरवात्. नच तन्त्वापत्त्यात्मसंयोगस्यात्मसंयोगत्वेन प्रतिबंध
कत्वकल्पने घटेरवगौरवादात्मसमवेतत्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगम

5

नापि रहत्वस्य संयोगनिष्ठतया निविशेषत्वप्रतिबंधकत्वावच्छेदकत्वे तिनाप्यन्यतरजातिसिद्धिरिति वाच्यं अव्या
वि संयोगसंबंधेनात्मत्वेनैव प्रतिबंधकत्वकल्पनयोक्तरीत्या नवकाशात् । नच तथा विगगना
दिसमवायिनिगमनाविरह इति वाच्यं । गगनत्वावच्छेदेन रूपाधिकतया आत्मत्वस्य जातितया लाघ
वस्यैव गतिरेनेगमकत्वात् गगनादीनामीश्वरातिरिक्तत्वाच्चेति पुनर्निर्व्यवहीकः पंथा इत्याहुः सम
विनसमंजसं तथा सति घटत्रापटस्य समवायिविच्छेदेनैव कपालसमवायावच्छेदेनैव कपालात्मसंयोगोत्पत्तेः त
तो समवायावच्छेदेन कर्मा नरूपस्य विभागः तत्रात्मसंयोगनाशः न तो समवायावच्छेदेन पटस्य
नरेन्द्रसंयोगस्तत्र समवायावच्छेदेन संयोगोत्पत्तिसमये मूलावच्छेदेन वृक्षादिसंयोगसत्त्वे वि
मूलावच्छेदेनोत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिप्रसंगात् भागावच्छेदेनोत्तरदेशसंयोगानुरोधेनात्मसं
योगाभावस्यावश्यकत्वोपपत्त्या तु वृक्षादिसंयोगस्यापि च भवत्यवः प्रतिबंधकत्वान्नैकाशात्
अभ्योपदर्शितलाघवोत्साहन्य संयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वे सिद्धे तत्समवायावच्छेदकभेदेन संयोगा
भावमुपगम्यात्तदोषः । नच नैकसंयोगव्यक्तिकल्पनया गौरवमिति वाच्यं । फलमुखगौ रव

५

रवस्यादोषत्वादितिचेन्न। व्यक्तिकत्वेनास्थलेपकत्वमुरुत्वगौरवस्यापिदोषत्वेनप्रामाणिकैरंगीका
रात्। अन्यथालाघवज्ञानत्वावच्छिन्नंप्रतिबन्धेनहेतुत्वकल्पनेनपदार्थमात्रस्यैवप्रामाणि
कत्वभंगीकुर्वतांपापिष्ठानांकुर्नेवार्यतापत्तेः। नन्वेवंनतव्यक्तिकत्वेनबाधःफलमुखत्वे
नगौरवदोषासंपादकत्वेदोषान्तरस्यदुष्टस्याभावेनादुष्टत्वात्। एवंवायुसंयोगादेः प्र
तिबन्धकत्वमप्यायातिनिगमने। विरहेऽपिदुरूहः तस्याप्युक्तसंयोगादिसाधारण्येनगु
रूपतेनेवपूर्वदेशसंयोगस्यप्रतिबन्धकत्वंनन्वात्मसंयोगत्वेनेतिनैतावदप्युक्तंयोआ
त्मत्वज्ञानसिद्धिः। अत्रोच्यते। द्रव्यचाक्षुषादिकंप्रतिचक्षुःसंयोगादियथात्मनःमानसंप्रति
सन्निकर्षविधयात्वमनःसंयोगोविजातीयसंयोगत्वेनहेतुरितिसर्वसिद्धं। तत्रकार्यता
वच्छेदककोटिप्रविष्टात्मत्वस्यतानवत्यरूपवत्त्वे। नंतज्ज्ञानानापवच्छेदकत्वेनछाघत्वात्

दिरूपाणुपयिंनिमनसो धिरहेण चाणोरवमित्यामन्यत्वज्ञानमभ्युपेत्यात्मत्वावच्छिन्नविषयताशालि
मानसत्वमेवमनःसंयोगकार्यतावच्छेदकं वा अयं न च अत्यविषयताशालिमानसत्वमेव कार्यतावच्छे
दकमस्त्विति वाच्यं तादृशात्मत्वा अलौकिकमानसस्य अत्यविषयताशालिनो मनःसंयोग
जन्यत्वाभावात् तत्वेन व्यभिचारापत्तेः अलौकिकविषयताशालिमानसान्यस्य कार्यतावच्छे
दकत्वोपगमे मानसत्वोपादाने मानसनिरूपितलौकिकविषयता या: प्रकारान्तरेण
त्वेन तया एतदनुरोधेन विषयताभेदभिन्ना लौकिकविषयता स्वीकारमपेक्ष्यात्मत्वा
वच्छिन्नविषयताशालिमानसत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वमुचितमिति तत्कार्यतावच्छेदककोटि
प्रविष्टतया आत्मत्वज्ञानसिद्धिः तस्या ईश्वरस्य धारणमपि ईश्वरमानसे सो. कारस्य शुक्ति
जनकत्वेन तस्य मानसान्यस्यासंभावितत्वात् तस्यापि संगतत्वात् न च ईश्वरसाक्षात्
कारस्य मुक्तिजनकत्वं एवमानाभावः वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् राम ८

दित्यादिनेश्वरज्ञानमनुपजन्यप्रत्यक्षत्वायातमेवाग्रिमदित्याति तत्र त्वमेतिनान्यः पंथा । विषयतैपताये
त्रिशुतेश्वरज्ञानत्याः नूनं । ज्ञानत्वमेतद्भिन्नत्वज्ञानं तु ज्ञानं इदं तादृशभिन्नत्वमिति मिथ्याज्ञान
जन्यज्ञानत्वेनोपपद्यते । विशेष्यतेन्द्रा नस्य विपरीतसंस्कारनाशकतापाः सत्या
नूनं ... त्वेन । घटपटस्येश्वरज्ञानस्येव तन्नाशकत्वाभिः स्थितया ... तथापासत्य
गिरि ... प्रकारकत्वभावकल्पनापत्तेः । उपदर्शितज्ञानस्य तन्नाशकत्वेन घटः रङ्गी तादृ
श्योऽभिन्न इत्यादिज्ञानस्य घटः रङ्गी तद्भिन्न इत्यादिसंस्कारनाशकत्वे इत्यतीयेलाघ
वेन धर्मभिन्नविशेष्यतावच्छेदकविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगिसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतानि
रूपितप्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितभेदनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रति
योगित्वीयसांसर्गिकविषयतानिरूपिताभावनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितवि
षयीसांसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकसंबंधेन संस्कारे नाशकत्वावच्छेदकत्वे

नो

7 | स्त्रीपश्वादीशादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितप्रतियोगिताकनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितभेदनिष्ठ
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशेषितसांसर्गिकविषयतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासं
बंधेनतन्नचेतरस्त्वमात्मनोभेदनिर्वाहकत्वंहृदयेशाद्यभिन्नत्वेनातिसंकोचादित्यादेः हृदया
द्यभिन्नत्वस्यनिष्ठानस्यकुत्रएवत्वोनरावकाशप्रश्नोऽतः नन्वेवंश्रुतिविरुद्धत्वमपितस्यैवास्तुअभेदमप
मत्यादिनिविन्यायः नमेवत्याद्यभयश्रुत्योरपरस्माज्ञातकारस्यैवश्रुतिविरुद्धत्वप्रतिपादनात्तु
त्रयदोषः वृहदारण्यकश्रुतौमैत्रेयीकात्यायन्योर्विनयिभाज्यप्रश्नेविषयतयाज्ञवल्क्यप्र
तिवचनंहृतामृतस्याविमहत्तेनवित्तेनकुर्यामितिअभयानमृतत्वस्यानतसंदतदेवमेब्रूहीति
मैत्रेय्यापृष्टेनयाज्ञवल्क्येननवाअरेपत्युःकामायपतिःप्रियोभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतीत्या
रभ्यनवाअरेसर्वस्यकामायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रियंभवतीत्यन्तेनग्रन्थेनपि
त्रादिनादिसर्वपदार्थेषुप्रेष्णोदासीन्यादिदृष्ट्यायथापरस्यातिरिक्तात्मप्रियत्वंततोऽन्यत् एय
७

सि ॐ स्वात्मानंदीयमनुपरूपस्य आत्माकारे दृष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्य इत्येतिप्रतिपादि
तचतुष्कं विधाय एतावदेवामृतत्वमित्यनेन स्वात्मसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादना
ज्जीवात्मसाक्षात्कार एव मुक्तिहेतुः एतावदेवेत्यस्य स्वात्मविषयकश्रावणादिचतुष्टयमे
वेत्यर्थः अमृतत्वं अमृतत्वसाधनं साक्षात्परंपरया यथा योगं मोक्षसाधनमितियावत्
फलावश्यंभावद्योतनाय कारणे कार्योपचारः दर्शनादावमृतत्वोक्तिः अत्र दर्शनस्य साधा
रणधनाय दृष्टव्य इत्यस्य प्रथममुक्तिः साधनचतुर्निदिध्यासितव्य इत्यनंतरमन्वयः। श्रवणमननयोर्नि
दिध्यासनेसंन्यासासाधनं द्रष्टव्य इत्यर्थः। पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलवत्वात् यथा अग्निहो
त्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र पाठक्रमादग्निहोत्रहोमोत्तरं यवागूपाकः वस्तुपका
रकत्वार्थ इति प्राप्ते होमस्य द्रव्यसापेक्षत्वेन यवागूद्रव्यस्य च विनियोगसापेक्षत्वेन द्रव्या
नरे होमसाधनत्वस्य यवागूपाके चादृष्टार्थत्वस्य च कल्पना पेक्षया यवागूद्रव्येणाग्नि

हो ब्रह्मो भक्त्यत्यन्तायोगाद्भवांस्तथैव कल्प्यत इति सिद्धांतः। अत एव स्पष्टार्थं सूत्रं स्फुटमिति। आगमेना
४८ नुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति तु त्रैधा योगस्या
न्यतमस्य साक्षात्कारः। केचित्तु भगवत्कृपादीनामपि विमुक्तिं प्रत्येते हेतुत्वं एकप्रकारेणोपात्ता
नामुपसर्जनः प्रधानफलान्वयात्। उक्तं सूत्रे तावदुत्तमयोगपदार्थस्य मुक्तिं देयं न च सा
क्षात्कारस्वरूपैकसाधनावच्छेदमोक्षरूपफलनिराकांक्षतया साधनान्तरत्वं भगवत्तोनीञ १
चयो न संभवतीति यावत् भगवत्तावच्छेदसाक्षात्कारेत्यन्यनैरपेक्ष्यमननानिरस्यासनयोः सा
धनत्वेनान्वयानुपपत्तेः किंमत्यफलसाधनविषयाकांक्षायाश्रमन्यतोविसंभवादि
त्याहुः। वस्तुतस्तु भगवत्प्रेममनयैवनिरिच्छ्यासेनैतस्य साक्षात्कारे स च मुक्तौ हेतुः विधेः सा
क्षादेतुत्वबोधकलायाश्च सर्वाकांक्षासमत्वेन साक्षात्कारहेत्वपेक्षया निरस्यासितव्य इति तच्छे
न्याकांक्षायां मंतव्य इति तच्छेन्याकांक्षायां च श्रोतव्य इत्युक्तेः। न चैकप्रकारेणोपात्तानां राम

८

पुत्सर्गतः प्राधान्यफलान्वयेन मोक्षं प्रति श्रवणादीनां साधनत्वेनान्वयोस्त्विति चेन्न । यं । आत्म
तत्त्वसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादकानामनेकेषां श्रुतिस्मृतिपुराणानां सत्त्वेन मो
क्षं प्रत्यात्मसाक्षात्कारस्यैव साधनत्वस्य मोक्षे निराकांक्षतया श्रवणादीनां साधनत्वेना
न्वयासंभवात् । तं । बाधकसत्त्वे उत्सर्गत्यागस्य सर्वसिद्धत्वात् । तं । अथ निदिध्यासनस्यैवात्म
साक्षात्कारहेतुत्वे मानाभावः श्रवणस्य मननस्यैव वा तद्धेतुत्वमित्यस्य । विनिगमका
भावेन सुवचत्वादिति चेन्न निदिध्यासनस्य श्रवणमननहेतुत्वासंभवस्यैव विनिगम
कत्वात् । तं । कामातुरकामिनीसाक्षात्कारे निरंतरभावनाया हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात् । नचैव
कामातुरकामिनीसाक्षात्कारवदात्मसाक्षात्कारस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगादिति वाच्यं । वि
षयबाधाबाधयोरेवाप्रामाण्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वेन तत्र विषयबाधेनाप्रामाण्येपि
प्रकृते विषयाबाधेन प्रामाण्योपपत्तेः । किंच न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्त

9 पसादकर्मणा वा। ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान इत्यादौ पर्यालोच
निरूपितं दर्शनस्य ध्यानसन्तानस्यैव वा लोके सालोक्य सान्वयहेतुत्वे प्रमाणं अत्र ध्यायमान इति हेतुगर्भ न
त्वं ध्यायतः परस्योपादन्यानत्वः किं तु ध्यानेन रसचन [illegible] प्येवयोगचननत्रा क्तिषु यानी हेति
स्यूच्यात्नुत्वेन च विजातीयप्रत्ययपञ्चहीसेन सजातीयप्रत्ययानुवृत्तिरूपध्यानप्रवाहरूप
प नितरेस्थानतन्यस्यस्पष्टमेव तत्वं नः। ननु तत्र ध्यायमानपदोक्तनिदिध्यासनस्यैव तत्त्व
देन परामर्शो विलेपेन तस्यैव साक्षात्कारहेतुत्वेन तत्र दृश्यते न तत्र वो ध्यन्ते न च पूर्वोक्तपरामर्श
र्श कृतं चक्षुष्केन वपनध्यानं द्वात्रिंश निदिध्यासनपरामर्शपरं निवाच्यं। तीर्थ नदीये गङ्गतस्तु तुवं ध्यानं
सती पगामुत्तरतोस्य गंगा निष्यादोनस्य देन गंगा परामर्शं दर्शनेन तु कश्चित पश्चात् [illegible] स्या
विनतत्पदेन परामर्शो न तु आर्थिकपौर्वापर्यस्यैव परामर्शे उपयोगेन तस्य गाढिकस्यात् स्या राम

किंचित्तत्परतया ध्यायमानः सन्नुतनस्तं पश्यति। श्रुत्यन्तरेण तस्यैव प्रतिपादितत्वात् च ध्यायमानस्तं पश्यति
मन्तव्येनात्मैव ध्येतावता विभाजितं तेषु पुःस्त्रीयार्हत्या द्राधिवासिकसाध्यसमभिव्याहारस्यापे
नन्निदिध्यासनात्मसाक्षात्कारयोः कार्यकारणभावलाभाद्यस्यसुलभत्वाच्च। नचैवं तत्तदस्य
स्यावैयर्थ्यं। तत्तत्स्य स्यानदनंतरमित्यर्थकत्वाल्लपत्नुके स्येत्केशांतिमिरूजा स्यांश्रुतिश्रावणा
स्यैवदर्शनेहेतुत्वेमानं तत्र हि दर्शनेः पूर्वश्रुतत्वान्नस्यैव भाव एतरूपा विचारात्सकस्यतत्र
दनपरामर्शः साम्यान्यस्तत्परम्परामर्शोविधेयायतावता श्रवणात्मककिंचिज्ज्ञस्य भावे पंचम्या
देवानसिला चहेतुत्वलाभा कर्मणोनिनिषधस्तु भावलाभ्यकर्मपरः ज्ञानम्प्रसादपपत्नय
ननाधीनाचिन्ते स्यस्यात्सत्वपदेनानेः कामकर्माशुष्काना धीनसत्वयुक्तध्या
यमानपदेन निदिध्यासस्योक्तत्वात् तत इति न ध्यानपरस्येषामूर्घ्यपरस्यैव परामर्शोपि
ध्यानकावरस्यैवसाक्षात्कारहेतुत्वस्य श्रुतित्वात् स्वार्थजिषयत्वादिति। स्य पंचम्यास्त

10

सिलित्वेनेन पुंचस्वत्वेभ्यः किमादिभ्यस्तसिलादिविधानेऽपि तल्लक्ष्यस्य हेतुपंचम्यादेरत्नासिलं
तत्वस्येवर्णादिघटत्वात्. सर्वनाम्नः पूर्वोपस्थितपरामर्शकत्वेन भावत्वस्य च पूर्वमनुपस्थि
ततया सर्वनाम्ना न तच्छब्देन भावत्वपरामर्शसंभवात्. न च कर्मपदेन भावत्वानुपस्थि
तिवाच्यः. एवं नाज्ञनके नाभेदकर्मणा नत्रोपादानात् तु निषेधाभावतया स्वकर्मपदस्य
ग स्यभोक्तिरेवोक्तत्वेन भावत्वान्यपरत्वेनानिरूपितकर्मपदस्य सामान्यरूपेण विभावेन
परत्वानुपपत्त्या कर्मपदेन तन्भावत्वस्य तच्छब्देन परामर्श इति वक्तुमशक्यत्वात् सर्व
थाप्युक्तात्वर्थविषयस्य प्रक्रान्तत्वमनाभावात्. एतेन रूपं व्यत्ययस्य व्यवहितस्य
स्वपसन्निधानात् प्रमाणस्य सम्प्रेषणागमप्रतिकारेणत्यपास्यन्. स्वत्वात् सानीत्वा
रस्य फलसाधनत्वभावत्वस्यैवाभिधेयत्वाच्चेतमनन्मात्रादित्यास्सनयोस्तु भीत राम

१

य दृत्यनेनैव व्याख्यानदर्शनस्वरूपेण लक्षणा । धनत्वबोधनासंभवात् । तु प्रकारान्तरेण श्रवणाङ्गत्वं निश्चये
नोति न: श्रवणस्याङ्गत्वमेव । तदुक्तं विवरणे श्रवणं नाम प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधा
नात् । मननं निदिध्यासनं तु फलोपकार्यङ्गे इति अत्र प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानादित्यस्य
प्रमास्वरूपं प्रति करणत्वादित्यर्थः अत एव तात्पर्यनिर्णयेन श्रवणेनाविद्यानां प्र
अवृत्तिप्रथमतमनुक्त्वा भिन्निवेद्यान्तिमतमप्युपपत्तिसत्त्वे पाठक्रमात् पौर्वापर्यक्रमस्य बलवत्त्वेन यथा
पसन्निधानस्य प्रयोजकत्वात् । तु कारणस्य साक्षात्तत्कारणत्वाभावेन श्रवणरूपस्य
प्रमाणस्यात्मसाक्षात्कारं प्रति प्रमेयावगमं प्रति कारणत्वस्य स्वरूपसत्त्वाच्च । नन्व
श्रवणस्य असंभावनादिदोषनिवृत्तिद्वारा साक्षात्कारोत्पत्तौ उपकारकत्वं स्वसमर्थितया प्र
मात्रापि द्वितीयेऽपि संभवत्कारणत्वात् तत्कं यथाकारेऽपि च अस्य च यत्नसाध्यो धर्मो बोधये न तत्र
या अनुपपत्तिप्रदर्शनाभावात् । ननु तथा विप्रमाणं वस्तुपरतन्त्रस्य ज्ञानस्य स्वरूपसाध्य

तत्रानयपात्या त्या वेक्षणोदितनवेंद्रियसन्निकर्षस्येअविधेयत्वात् न नैवेयं तद्विधेयोपरःशब्दार्थरितिनियमभंगा
पत्तारितिवाच्यं २

तथापिवेयत्वासंभवे रूपाद्युपरस्यादिप्रतिपत्तिचक्षुरादिविधानानुपपत्तेः। नच पत्यायुक्तोक्तत्वसा
मंभवानित्स्या त्वरूपेनचुन्नित्या इत्या, सा वेक्षणादिविधेयत्वुपपत्तिरितिवाच्यं। गोधूमो
भिः सोमांश्चिभ्यायेदित्यर्थमभ्रोपुभिः मौलीमयत्सरमित्यत्र्रोपदस्यपयसिनाध्यत्वंमी
रत्नात्ह्याभियमस्येवासिद्धेः। नच्यात्रापिपरानानुकूलव्यापारेलक्ष[illegible]एोतिवाच्यं। त
स्यनिर्दिष्टासनाघात्मकस्याविध्यानेनिविधेयोद्देश्यनुपपत्तेः व्यापारांतरविध्यानेचत
स्येवमोभद्दतुत्यप्रसंगेनायासाभावात्मकस्यभोभद्दतुत्यादिप्रसंगादितिचेन्न साक्षा
त्कृतिसाध्यत्वस्यविध्यर्थत्वेऽयोनिष्ठेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादावपिविध्यर्थयागध्याप
त्तेः। यागादेरिष्टाद्याघात्मकत्वेनद्रानवहत्यसाध्यत्वादितिसाक्षात्परंपरासाधार
णकृतिसाध्यत्वस्यविध्यर्थत्वमनुपपत्नस्वचद्रानेपिनस्यनद्रानेनोपसंत्वेनानुपपत्ते

राम
१९

स्वभावात्. यत्तु स्वभावेनेना भिचरत्स्वप्नजे लेस्या दौषपक्षा। योग्यत्वयाघलनयकनिष्ठानुपपत्तिरि
तं विहायैव विशेषणीन्यपरस्वात्मप्रव. नेपि अयोग्यलक्षा इत्तिसा व्याप्त्यांशं विहाय चैव न
तो व्याप्यत्वेन न व्याप्त्यनुपपत्तिः। इति सा व्याप्तेर्गा विशेषपत्यापि विशिष्यमेमृत्वाभावात्
पुरुषत्वे चैतत्. अन्यथा भाव्यत्वे भल्लो हि विशेषाद्यपक्षे तं तं यो केवलानाहिति सा चेत्. को
भावात्. इति सा व्याप्त्यस्यानन्तेनवेदियसन्निकर्षेप्यभावात्. अविशिष्टतो विष्णुरंधन्त
नवदन्निष्ठे तोपि भ्रानिर्विन्द्रियसंनिकर्षस्य विदिर्वेन तथोः साध्या तं. तन्वज्जैन कस
न्निकर्षे इन्द्रियनिष्ठा रूपवाचारा परस्पा. इति सा व्याप्त्योपपादने इति सा व्याप्त्याधि
हायेन तंशास्पेयात्यनोपगमेय। भाव्यार्थे तोलादाये यतस्त्वभवेनलक्षालोपि नेय
मयुक्त प्रकारे हिले व निर्वाहा दुः तं अत्र च न ज्ञाकसंनिकर्षस्यापि चैयपत्वे भिन्नावि

१२ विषयक त्वमित्यादिकमग्राह्यं दिकाले कार्यको भेषालानुसादेपि [illegible] तज्ज्ञानकेंद्रियसन्नि
कर्षसत्वेनपतत्यवेरोसिनपा न्यायभवती तिकिंचनपर्वासिद्धिप्रसंगः। नचेष्टापत्तिः अंधस्य
रोपितस्तुष्टाना पन्नाया चारागितोप्यानू: अतराचाविवा हेत्वनुपदर्शनाविषयोसत्यापत्ते
पत्तपेतस्पष्पापी स्वय प्रभृपादिनिरूढ्व समाप्तिः अन्यथापत्त्याप्यनुपचयतु: सान्तिरूप
मात्रस्यापिचेयत्वे प्रभुत्वमनुबाधाभावेपितत्रापि: स [illegible] योगस्पजातन्या। वियदर्पाणि
व्यतो परिदिनपस्वेदिहत्या हे रसांगत्वापत्ते: पूर्वविषयपक्षातिरेकस्येवतत्पर्पं न्यातो: ५ ने
नमनोकूपेलुपासीतया चंचेन्नुमुपासीतेन्या तदुपासनेमो नस्पष्टा जोग्य पातस
फात्रिस्याकूपंनतुज्जाहार्यमानसज्ञानस्त्पतस्यकैन्यसा ध्यानतया जिज्ञेप्रत्या संभवा
दितिवेदांतिमतमपिनिरस्तं। तथा हेतुकारी सासामस्याविधेयत्वोपपत्तेरित्यलमनु राम

१२

यदि चात्रैतस्मात् उक्तद्वारा तत्त्वकल्पितत्वमात्मनि जीवात्मसाक्षात्कारस्य मुक्ति
हेतुत्वं। अत एव ज्ञानं चोद्दिजातीयात्मस्वरूपी निपुरूपः। किंमिति कल्कस्यक मापत्तेरितिम्
नुसंधयेदिति निभु न्यायतरेपि स्वात्मसाक्षात्कारस्य सर्वज्ञत्वाद्यभावद्वारा मुक्तिहेतुत्वकथनं सं
गच्छते। पुरुषत्वे चेतनत्वं। मिथ्याज्ञाननाशकत्वं सत्तानां अनुरोधेन जीवतत्वज्ञानस्यापि उपपाद
नपालनद्वारा तस्येव मुक्तिहेतुत्वकथनात् पापुचितत्वात्। तं तहि भ्यसत्वमोक्ष त्कारस्य मु
क्तिहेतुत्वबोधकश्रुतेः कामनिरिति चेत् तत्र जीवात्मसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतु
तापरत्वं। तत्र चिन्निगमना विरहः। उपदर्शितलमेवेत्यादि श्रुत्यनुरोधेनेश्वरसाक्षात्कार एव
मुक्तिहेतुः आत्मानमेव लोकमुपासीत इत्यादिश्रुतेर्जीवपरमात्मा ईश्वरसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतु
तापरत्वेऽपि तस्यापि विवक्षितत्वादिति वाच्यं। ईश्वरसाक्षात्कारसंभवस्येवापि निगम

13

कत्वात् । न च संभवत्तु मनःसंयोगादिरूपव्यक्तिसर्वबलादेकपुरुषस्य पुरुषान्तरात्मप्रत्य
क्षवारणाय मनःसंनिकृष्टत्वसंबंधेन तत्पुरुषीयात्मप्रत्यक्षं प्रति तत्तत्पुरुषीयात्म
नां तादात्म्यसंबंधेन हेतुत्वे व्यभिचाराभावात् तत्तदात्मनां तादात्म्येनाभावादिति । तत्रैवं न्यःसन्नि
कर्षविशेषणतया मनःसंयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेन हेतुत्वेऽपि च पुरुषान्तरात्मनि तदभावादीयम
नःसंयोगे येन तात्पर्यानुपगमेनैकपुरुषस्य पुरुषान्तरात्मप्रत्यक्षवारणे तत्तदात्मनां
अहेतुत्वे न फलतो लोपवेजात्मस्येव्यभिचारात् लाभनिष्का स्यादीयमनःसंयोगसत्त्वे व्यभिचारसाक्षा
त्कारसंभवात् । स्थाये व्यभिचारसाक्षात्कारसंभवेऽपि तत्स्येयमुक्तिजनकत्वे प्रमाणाभावः पूर्व
प्रदर्शितविनिगमनाविरहे एवं जीवात्मसाक्षात्कारस्येयमुक्तिहेतुत्वे मन्यस्य विलुप्तवन्न्या
या दिति चेन्न । लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् । तथाहि । जीवात्मसाक्षात्कारस्यैव मुक्ति राम
१३

हेतुत्वेनमेवोनिमुनिवन्तू परेणाप्माकंमिहितंगुहायांविभ्राजतेयः पश्यतोविरांति॰ यस्माद्वि
द्वतैवभवति॰ यस्माद्विद्वान्प्रोतिपरं ।ततःपरं यस्मात्परं वहुतं यथा निरूप्यं सर्वभूतेषुगू
ढं किंचिदन्यदेकंपदं वेदितव्यमस्ति एतज्ज्ञात्वा ।ममृतो भवतीति यस्मात्परं नापरमस्ति किंचि
द्यस्मान्नाणीयो नज्यायोस्ति कश्चिद्वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पु
रुषेण सर्वं।ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमे
वापियं॰ आत्मानिष्कलो निराकारो निर्विकल्पो निरञ्जनः भूत्वाधिलीयो नदि
नी योस्ति कश्चिद्य एवंवेद स स सारथिं कृत्वा मनःप्रग्रहवान्नरः ।प्राप्नोति परमं पदं ॥ जी
वात्मपरमात्मयोः॰ एवं विदित्वा परमात्मरूपं गुह्याशयं निष्कलमद्वितीयं समस्तसाक्षिंस
दसद्विहीनंप्रयाति शुद्धं परमात्मरूपं॰ यथाप्यर्थं यदाकारं यत्र यस्य विष्णुर्विभान नयः ॥ तदाह्वि

श्री

14 यमपिहित्वा यत्तु इयस्यां तो भविष्यति इत्याद्यनंतश्रुतीनां का आणिकत्वे गौरवं ई यस्सा का
त्यागस्य श्रुतिः किं तु त्वेन श्रुतं धर्मे इत्यादिकानियश्रुतीनां का आणिकत्वे गौरवं ईयस्
साक्षात्सकारस्य श्रुतिः किं तु त्वेन श्रुत्यावाचो इत्यादिकानि पश्रुतीनां तापकाणिकत्वे
न लाघवात् तत्र ना भावा इत्यत्र सामान्यतश्रुत्या शब्दे पादानात्ः अथ निर्मो निषेक
गद्यादि श्रुत्येकत्वा केवलया लक्षणं विना धीश्वरपरत्वेनाभिला यथार्थं नयायस्या
ईश्वरपरत्वे पूर्वनकारेत्यादिना विरुद्ध्यादिरूपश्रुतीनां यथार्थ रूपताविरोधः स्यान्निया स्म
न्यतेश्रीकाल्पपरत्वे विनष्टकार्भेतस्यैवमहाभूतस्य निःश्वसितमेतद्यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदो
ः अथर्व इत्यादीश्वरस्य धर्मरूपताविरोधापात्तेः तस्यश्रीकेश्वराभेदभावना श्रुतिः प्रापि
करेप्येतत्परत्वांगीकारे चेयमपाविनपायश्रुत्या महावाक्यत्वात्तेः नमो वेतिश्रुतेरथमपः श्रा गर्भ
१५

न्यात्मा विषयकं मानसविषयकं ज्ञानं मोक्षजनकं । नचात्मज्ञानेमनः संयुक्तसमवायस्य
यकारणवलात्तात्पर्यस्यापि ज्ञानेनावकाशाभावादिति वाच्यं । आत्मान्यविषयकज्ञानेनाद्दि
ध्यामनस्यात्मप्रतिबंधकत्वोपगमात् । नचैवमपि तादात्म्यसंबंधेनात्मप्रकारकज्ञानादि
नैव्यक्तज्ञानस्येहतु त्वन्मतेपाति तत्रात्मात्मो विषयकत्वस्य सत्वादिति वाच्यं । आत्मनः स्वस
पत्नः प्रकारत्वासंभवेनतस्यात्मात्माविषयकं सप्रकारकात्मज्ञानत्वस्यैव प्रतिबंध्यतावछे
दकत्वात् । नचतमेवेत्यैवकारस्यापिदित्यत्यनंतरं योऽजनेनात्मज्ञानमेवमोक्षजनकं नतु
कर्मेत्यर्थः नचात्मत्वप्रकारकात्मविशेष्यकज्ञानमेवमोक्षजनकं तथा सतिउक्तप्रतिबं
ध्यप्रतिबंधकभावाकल्पनेन लाघवमपीति वाच्यं । नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यग्रिमेणैवोभ
योपत्तेः । एवंचात्मनिर्विकल्पकमेवमोक्षजनकं त्वाक्लिप्ता अविषयकस्यापि निर्विकल्पक
त्वेबाधकाभावात् । तन्मयधानतस्य सविकल्पकनिर्विकल्पकोभयपरत्वहिर्भावापत्तेरिति प्राचः

15

नव्यास्तु घटत्वेन घटं जानाति इत्यादौ विशेष्यत्वस्य द्वितीयार्थत्वेन तद्धटतया तत्प्रकारत्वमात्रविशेष्यक
मात्राधिकरणकज्ञाने तमोभञ्जनकमित्यर्थकतया तेन तत्त्वप्रकारकात्मादिविशेष्यकज्ञानस्य मो
क्षजनकत्वं दुर्लभं। अत एवात्मानं चेद्विजानीयादित्यादौ आत्मत्वविशिष्टस्य ज्ञानत्वलाभः
एवं च सप्रकारकात्मज्ञानं न मात्रस्य मोक्षजनकत्वे परमात्मनो ऽस्य धारणधर्मेण निम्य
वो ऽप्राप्त एव तस्य कलं कम्भूत्यः प्रारब्धानि निःशेषयिच्यमाननिर्विलयापना शको मो
जनकः। अन्यथा परमात्मगतधर्माभाने चेद्देहदसा धारणधर्मेण कथं तत्त्वपर्यापन्नेरिति
पत्निमित्या कुः परे एतना कमितिमत्प्रतोपरेतो मितत्नी पार्थो वोक्तिवं भावप्रधानो निर्दे
शः। तथा च परत्वाविशिष्टमुखत्वमिति यावत् नाकं दुःखसहितं गुरुश्रयोपि त्वेन नग
त्यं स्तृत्वेन विभ्राजन्तेप्रकाशेन पतयहारा एतद्वन्तरेत देत्यर्थो हारे। पतयः पत्नयेत्
मुमुक्षवः विशन्तिमो ऽपदयी मितिशेषः। यस्मिन् विदित्य... ईश्वरपरः एवम्

रा॰म॰

१५

मेव। यद्येवं भवती त्यत्र एवकारस्वार्थे प्रसक्तं सेद्रूपं च दुःखाभाववत्त्वेन मोक्षहेतुतायां सुखं।
परं यो गः ततः परं ब्रह्मणा युक्तः ब्रह्मणा तत्त्वेति संबंधः। परमत्वरूपं परत्वे हेतुमाह एतेन
चिन्तितः यथा जिज्ञासायां स्वरूपमभ्यस्य लक्षणस्वरूपं विशिष्टं ज्ञानत्वेन यथा। ज्ञानदेशो
ऽयमाह सर्वभूतेषु गूढमिति। परिशेषितात् संशेषकः यस्मात्परमात्मा दिर्यती त्यतेषु कामगुणितः
अपरं आत्मा भिन्नो वा किंचिद्वस्तु यस्मात् जीवात्मनः परं पूर्वकालवर्तित्वेनास्ति आत्मनो नित्यत्वे
न पूर्वकालाप्रसिद्धेः एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वलाभः। यस्मात् किंचिद्दृष्टं यो नास्ति दुर्
यत्वात् न यथाहमिति प्रत्ययवेद्यत्वे कथं दुर्ज्ञेयत्वमिति वाच्यं। अहमिति प्रत्ययस्य शरीरत
दभिन्नात्म विषयकत्वे कथमात्मविषयकत्वासिद्धेः। नचदृश्याद्यो ऽस्ति सर्वात्मैकत्वात् तदद्वं
सा प्रतियोगित्वलाभायाह ज्यायानिति। स्थिरस्थो ज्यायानित्यनेनानपलपनीयत्वं सूचि
तं. एवं स्थितवती त्यनेन यदन्यस्यात्मा संयुक्तस्यात्र स्थानलाभार्थ्यं ध्वंसप्रतियोगि
.चचारणं। स्थितत्वलाभाय पमाह तनेवेदमिति: एवं जीवात्मस्वरूपमुक्त्वा प्रेरकत्वमाह. नन

16

इति · ननु: जीवात् यत इतरत्वं भोक्तृत्वं ईश्वरस्य तत्त्वं ईश्वरस्य जीवापेक्षयोत्कर्षे हेतुमाह प्रप
ञ्चस्य प्रपञ्चयामीति · नायिष्यतेऽस्य यो रूपरं सर्वदा सा क्षो कारणत्वस्य स्वामी यस्य तस्यापि
अपरत्वादस्यापि नान्यो वस्त्वेवेश्वरस्य सर्वदा प्रत्यक्षा भावादुपपन्नमेतत् ज्ञानामयं पुरुषं रयहि
तं · अयेति · विष्णुर्नो निरवयवः निराकारः ततः प्रतिपादयितुमशक्यः अचिन्त्यैश्वर्यो नानावि
कल्पः विकारहितः सर्वसंमतत्वात् ईश्वरः निर्दोषः अत एवमुक्तः । अद्वितीयरत्नस्य
विवरणं नद्वितीयोऽस्ति कश्चिदिति · सारापि · युक्तं वेदनस्य एव · एवमिति · अतो सदसद्विहीनो वि
निमुक्तो ध्यानादिभ्यः अस्य ज्ञानादिभ्यो विलक्षणं । यदाचमे अदिमस्या कारण
वनेयथा भसेभा श्वितं तथेश्वरत्वज्ञानं विना मोक्षो , ईश्वर विलक्षणार्थः । स्वपृथक्त्व तत् · अ
स्तु यामश्रुतीनां मूलं चिकमा वस्तुविद्गुयतया विज्ञानमकं भावेनोभयोरपि स्थितिहेतु
यतं तथा विजीवात्मनसा कारणम् एवमुक्ति हेतुरित्यसंगतमेव · अत एव हि ब्रह्म एको वेदित
व्यं परं च परमेव चेत्यादि श्रुतिः स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः । यदुपासि

राम
१६

प्रसङ्गादन्यपरस्मात्त्वानिरूप्यते। न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभागित्याद्याचार्यग्रं
थोऽपि संगच्छते। योऽप्यधिकरणव्याख्याने दीधितिकाराणां जीवात्मसाक्षात्कारस्य मुक्ति
हेतुत्वसाधनप्रयत्नस्तु जीवात्मसाक्षात्कारस्यापि मुक्तिहेतुत्वपरः। तथैव तत्र स्वपक्षे
भवतु वा जीवात्मसाक्षात्कारस्यैव मुक्तिहेतुत्वं तथापि प्रकृते न क्षतिः मनःसंयोगका
र्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया जीवात्मनिःसत्त्वाया भावत्यज्ञातेः ज्ञानात्मव्यवहार
यतेनेश्वरसंबन्धकल्पना दात्मपदशक्यतावच्छेदकं च कल्पना जीवेश्वरात्मसाधारण
मात्मत्वजातिसिद्धेरदुष्टत्वात्। एतेनेश्वरात्मसाक्षात्कारस्य मुक्तिहेतुत्वं तस्य मनःसं
योगकार्यतावच्छेदकाभावेऽपि न क्षतिः। योगिनः संप्रपश्यन्तीत्यभिव्यक्तं तस्य योगम्
वित्या दृश्यत इति वला योगजधर्मप्रत्यासत्तिजन्येश्वरात्मसाक्षात्कारस्यैव मुक्ति
हेतुत्वात् तथा च नो रूपमुक्ता ईश्वरात्मसाधारणात्मत्वजातिसिद्धिरप्यपरास्तं

केचित्तु तादात्म्यसंबंधेनात्मत्वे नैवानुमितिकरणतयाजीवात्मन्यात्मत्वजातेः सिद्धावु
क्तरीत्या ईश्वरात्मसाधारणत्वमित्याहुः अन्ये तु ज्ञानाद्यभाववत्कालीनमनःसंयोगाद्यन्य
याभावत्वेनाभावानसमवायिकारणतापत्त्यानेहसिद्धप्रतिज्ञानादीनां हेतुत्वं वाच्यमिति तत्कार्यताव
17 च्छेदककोटिप्रविष्टतयात्मत्वजातिसिद्धिरित्याहुः । वस्तुतस्तु अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
कार्यत्वावच्छिन्नप्रति कर्तृत्वेन कारणत्वं वाच्यं । कर्तृत्वं च न कृतिमत्त्वं कारणतावच्छेद
कानुगमात् न वा स्वाश्रयसमवायित्वसंबंधेन कृतित्वं गौरवात् । किंत्वात्मत्वमेव
क्षित्यंकुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवदित्यनुमाने विकर्तृजन्यत्वेन स्वोपादान
गोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षासमवायिकारणकृतिजन्यत्वं किं त्वात्मजन्यत्वमेव न
यतेयत्वेन क्षित्यंकुरादीनां कुलालाद्यात्मजन्यत्वासंभवेनेश्वरसिद्धेः । न चेवमीश्वरे
ज्ञानेच्छाकृतीनामपि सिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यं । उक्तानुमानेनेश्वरसिद्धि अनंतरमीश्वरस्य

राम
17

घ

त्वेन भुक्ते: प्रामाण्यासिद्धौ भुक्तिरेव तन्निसिद्धे: । न च तथापि कुर्विद्रूप्यो घटाघापत्ति
कारणताघटकत्वावच्छिन्नं प्रति कुलालत्वादिना विशिष्यहेतुत्वावश्यकत्वे उक्तसामान्य
हेतुतायां मानाभाव इति वाच्यं । कार्यत्वावच्छिन्नाभावे कुलालत्वाघटत्वावच्छिन्नाभावकू
टस्य प्रयोजकत्वावश्यकत्वात् घटावच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकत्वे लाघवेन तन्निसिद्धे: । ए
वं च ज्ञानेच्छासाधारण्यात्मत्वजातिरविकलैव. एतेनात्ममानसप्रत्यक्षे सान्निकर्षवि
धया मन:संयोगस्य हेतुत्वे मानाभाव: । प्रत्यक्षविषयत्वस्य सान्निकर्षजन्यतानियतत्वा
त्: आत्मनि मन:संयोगात्मकविलक्षणसान्निकर्षजन्यकालेजन्यज्ञानसामान्यहेतुत्
ना आत्ममन:संयोगविरहे तद्विषयकमानसस्याविकारणासंभवात् । न चैकेन पुंसा
न्यात्ममानसस्य ग्रहणकारणतायात्मज्ञानविषयतासंबन्धेन तत्पुरुषीयमानसत्वाव
च्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयमन:प्रतियोगिकविजातीयसंयोगत्वेन हेतुत्वकल्पनमावश्य

18

रूपितियाच्यं । आत्मत्वावच्छिन्नविषयतासंबंधेन तत्पुरुषीयमानसत्वावच्छिन्नप्रतितत्पुरुषी
यमनःप्रतियोगितावच्छिन्नतासंयोगत्वस्य गुरुधर्मे तु समवायप्रत्यासत्त्या हेतुतावच्छेदकत्वं न
वच्छेदकसमवायसंबंधेन तत्तत्तादात्म्यमानसत्वावच्छिन्नप्रतितादात्म्यसंबंधेन तत्तत्तादात्म्यत
नतत्वावच्छिन्नत्वेन हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् । एवं च मनःसंयोगकार्यतावच्छेदक
तया आत्मत्वजातिसिद्धिरपि निष्कस्यापि फलमपि प्रयुक्तं । तथाप्यनुमितीत्याजीवे
च्छसाधारणात्मत्वजातिसिद्धिर्याज्ञिकगुरुमतानिराकरणमसंभवत्वात् । ...नु
मितिपरामर्शयोः समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावकल्पने
पक्षतावच्छेदकभेदेनानंतकार्यकारणभावकल्पनप्रसंगेन गौरवमिति तथा मितावच्छेद
कमितिपरामर्शितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो वाच्यः । न चैवं तत्रैकपुरु
षीयपरामर्शदशायामन्यपुरुषस्यानुमितिवारणाय पुरुषभेदेन कार्यकारणभावकल्प राम

१८

नप्रसंगेनगोत्वभिन्निमाच्यं । पुरुषापेक्षया विषयाणामभाविकत्वेन पूर्वकल्पएवगोत्वात् ।
एवंचात्मभिन्नेसमवायेनानुमितिकारणोयसमवायेनानुमितिंप्रतितादात्म्येनात्मत्वेन
कार्यकारणभावौऽयपंचाद्यपदस्यात्मत्वजातिसिद्धिरिति । तस्यनः आहार्यत्वस्यानुग
मस्यदुर्वचत्वआहार्यपरामर्शादनुमितिकारणपाहार्यज्ञानान्यतनत्वस्त्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकभेदकूटस्यैवपरामर्शनिष्ठानुमितिकारणतावच्छेदककोटौनिवेशानीम
नयाधर्मितावच्छेदकीभूतप्रत्यासत्तिकूटस्यसर्वत्रामेकत्रानिवेशेनविन्दोष्यावच्छेदकतोषकरणा
भेदविनिगमनाविरहेणानंतकार्यकारणभावापत्तिरितिगौरवं । पक्षतावच्छेदकभेदेन
समवायपरिक्लृप्तसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्याहेतुत्वेचतत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यकाहार्यज्ञानव्यक्तिभेदानांतत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकपरामर्शनि
ष्ठानुमितिकारणतावच्छेदककोटौनिवेशेनसर्वत्रामेकत्रानिवेशेनोक्तरीत्यागौ

१०

स्वमिलिताद्यत्वेन समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तिकल्पस्यैव सम्यक्त्वात्। न च भो
त्वभिन्नोपरज्ञानीयमतः संयोगरूपसंबन्धेन ज्ञानसामान्यो ज्ञानदरूपतामत्यर्थभावाद्य
घटविषयकत्वेन प्रतीतिपूर्वानुभवस्य हेतुत्वमिति निर्विवादं। तच्च घटत्वावच्छिन्नप्रकारता
निरूपितसमलत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन घटेऽपि यस्य तत्त्वावच्छिन्नप्रति तेन
संबन्धेन ज्ञानत्वेनेत्यादिरीत्या विशेष्यतानिष्ठप्रत्यासत्त्यैव वाच्यं। ननु समवायेन घ
टत्वविशिष्टत्वं तत्तत्वविशेष्यकघटत्वावच्छिन्नप्रकारकस्य तत्प्रति समवायेन
ज्ञानत्वेनेत्यादिरीत्या समवायघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या। तथा च
निर्विशेष्यभेदेनानंतकार्यकारणभावापत्तेः। अत्राप्युक्तरीत्या विशेष्यतानिष्ठप्रत्यास
त्तिकल्पने गौरवमिति तुल्यं कल्पनीयं। आहार्यज्ञानादिविशिष्टत्वस्य ज्ञानहेतुत्वस्य
स्य तिजनकतायामप्रवेशात्। न चैवं धीधितिकारस्याधिविशेषस्मरणे। नित्या राम

१२

सिद्धित्यादिनानुमितिविलम्बस्य विशिष्टस्मरणे । तिथ्यास्या यां कलमसंगतं । भ
नुमितिजनकतायामनाश्वासं चेत्तत्सस्य प्रवेशेन स्य । जनकतावालस्य प्रवेशेन स्य
त्यनुमितिकारणतावच्छेदकयोर्भेदादिति वाच्यं । तत्संगमनप्रकारस्यात्यन्तप्र
पंचितत्वात् । एवं च त्वाचिनोसमवायसंबन्धेन स्पर्शेत्वावच्छिन्नकारणतापसमवायेन
जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतितादात्म्येन तत्वेन हेतुत्वकल्पनमावश्यकमित्यात्म
त्वजातिसिद्धिः । न च सुषुप्तिकाले ज्ञानोत्पत्तिवारणाय जन्यज्ञानमात्रे त्वङ्मनः
संयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेन हेतुत्वकल्पनस्यावश्यकतया तेनैव योग्यतोपपत्तौ
कारणसंभवेनात्मनो हेतुत्वकल्पने मानाभाव इति वाच्यं । विजातीयचक्षुःसंयो
गादिविजातीयपरामर्शादिरूपविशेषसामग्र्यभावेनैव सुषुप्तिकाले ज्ञानसा
मान्योत्पत्तिवारणसंभवेनात्ममनोयोगस्य विजातीयसंयोगत्वेन हेतुत्वक

न्यद्धर्माभावात् । न च भावकार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वनियमेन तन्त्व
मात्रे आत्ममनःसंयोगस्य हेतुत्वकल्पनमावश्यकमिति वाच्यं । तादृशनियमे मा
नाभावादिति । तदपि न । सुषुप्तिकालीनज्ञानसामान्याभावे विशेषाभावकूटस्य प्रयोजकत्वकल्पनापेक्षया
पि ज्ञानीयसंयोगाभावस्य प्रयोजकत्वे लाघवे
न विज्ञानीयसंयोगत्वेन हेतुत्वकल्पनस्यैवोचितत्वात् । तस्मात् सूर्योत्कर्षोत्त्वेव म
नस्त्वजातिसिद्धिरित्यलमतिविस्तरेण । इत्थं समाधायाशङ्कामनस्त्वजातिनिर्णयोदय
मङ्गलः । महादेवेन विदुषा विदुषां तुष्टये कृतः । इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारि
रपुणतामकरोपनामकश्रीमुकुन्दपण्डितात्मजश्रीमन्महादेवपण्डितविरचितो म
नस्त्वजातिविचारस्समाप्तः ॥ श्री ॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥ सांबाय नमः ॥ श्री ॥

राम

२